

УДК 65.018.53

В.В. Літвінов

Дніпропетровський національний університет

ДАЛЕКОСХІДНИЙ КОРДОН ТА УКРАЇНЦІ

Розглядається ставлення прикордонних військ Російської імперії та Радянського Союзу на Далекому Сході.

У радянській та вітчизняній історіографіях простежується однобічний конфлікт щодо вивчення прикордонних конфліктів та становлення прикордонних військ. Це пояснюється тим, що більшість документів, які стосувались історії формування прикордонних військ у царській Росії, було знищено або у роки громадянської війни, або під час «архівних чисток», оскільки головна увага приділялась боротьбі радянських прикордонників з диверсантами та контрабандистами.

Документи ж з історії організації «білогвардійських угруповань» у сусідніх країнах знаходяться здебільшого у закордонних архівах, а тому майже недосяжні для дослідників з колишнього Союзу. Лише в 1998 р. білоруські науковці надрукували деякі матеріали, які стосувалися дожовтневого періоду історії прикордонних військ [14]. Але це тільки перші кроки на шляху до пізнання істини (тобто теми) у повному обсязі.

16 лютого 1996 р. прикордонній службі Російської держави виповнилось 425 років. У цей день цар Іван IV затвердив «Приговор о станичной и сторожевой службе».

До Жовтневої революції в обов'язки прикордонної варти Російської імперії входило як військове прикриття кордону, так і захист економічних інтересів держави. Тому 5 серпня 1827 р. урядом було прийнято рішення про створення митної прикордонної варти «на твёрдых воинских началах», на засадах регулярної армії. З 1861 р. вона комплектувалася на загальних з армією засадах. У 1862 р. прикордонна варта була включена до складу збройних сил, залишаючись у мирний час у підпорядкуванні міністерства фінансів, і з цього моменту починає забезпечуватись усіма предметами військового оснащення, озброєння та іншого майна нарівні з військовими частинами [14, 13].

Держава приділяла особливу увагу Окремому корпусу прикордонної варти (ОКПВ), сприяла вдосконаленню його структури, навчанню та вихованню його кадрів. Урядовці допомагали вирішувати соціальні питання, покращувати побут прикордонників та їх родин. Це вносило в їх життя стабільність та спокій, що, у свою чергу, давало позитивні наслідки в охороні державного кордону [14 – 16].

Однак слід зазначити, що на різних кордонах Російської держави ситуація не була однозначною. При цьому чи не найменш сприятливо вона складалася на Далекому Сході, що на наш погляд, пояснюється великою протяжністю державного кордону при слабкому заселенні краю; відсутністю на далекосхідному кордоні підрозділів ОКПВ та неможливістю комплектування прикордонної варти вільнонайманими; зацікавленістю місцевого населення у розвитку контрабандного промислу; слабкою базою прикордонників тощо.

Аналізуючи вказані причини, і насамперед першу з них, нагадаємо, що лише сухопутний кордон з Китаєм мав протяжність на чотири тисячі верст. Крім того, край був слабо заселеним. Тут на площі понад три мільйони квадратних кілометрів мешкало близько 1,7 млн. осіб, що в середньому становило 1,1 чоловіка на квадратному кілометрі, у той час, як в європейській частині країни – 30 чоловік на 1 км². Це пояснюється тим, що більша частина Далекого Сходу увійшла до складу Російської Імперії тільки в середині XIX ст.

З цих причин підрозділи ОКПВ не мали реальної можливості повноцінно забезпечувати охорону далекосхідного кордону. До 1898 р. митну службу здійснювали козаки з числа «хлебопашцев, плотников, кузнецов, чернорабочих, торговцев лошадьми и мужчин, по молодости лет, не знающих ремесла» [14, 50]. Йдеться про перших переселенців, які були зараховані урядом до козацького стану й не мали спеціальної підготовки. Вони виконували головні військово-сторожові функції, переважно по недопущенню контрабандних товарів через кордон. Проте сил для прикриття кордону не вистачало. До того ж, як показали результати експедиції офіцерів прикордонної варти під керівництвом полковників Дем'янка та Усова (1894–1895) по обстеженню далекосхідного кордону від Кяхти до посту Пос'єт, комплектування варти за рахунок місцевих козаків ставало малоефективним через їх вростання у контрабандний промисел. Це підтвердив керуючий Іркутською митницею В.П. Дебиль, який брав участь в обстеженні кордону на ділянці Кяхта – Хабаровськ. У своєму звіті він зазначив, що один із станичних отаманів, почувши про можливе скасування режиму «порто-франко» (безмитне ввезення іноземних товарів) у Забайкалля, був дуже задоволений з цього приводу. На його думку, у козаків відкривалося нове джерело доходів від контрабанди, тому що при попередній схемі організації митної служби «совсем не было возможности деньгу заработать» [14, 52]. У результаті проведення досліджень було розроблено проект заснування прикордонної варти у Східному Сибіру. У проекті передбачалось створення постів прикордонного нагляду, будівництво патрульних доріг та інші заходи. Загальна кількість вартових мала збільшитись до чотирьох тисяч чоловік (виходячи з розрахунку – один прикордонник на одну версту).

2 травня 1909 р. був прийнятий закон про створення митного нагляду у Приамурському генерал-губернаторстві, Забайкальській і Якутській областях та Іркутській губернії. На підставі цього закону охорону кордону в Приамурській митній окрузі здійснювали митні пости з доглядачів, які підпорядковувались особливим наглядачам [14, 53].

Разом з тим, як свідчать документи, залучати вільно найманців з числа нижчих чинів виявилось майже не можливо. Тяжка одноманітна служба у віддалених кутках за відносно скромну винагороду не приваблювала людей. Тому в червні 1908 р. у Забайкальську область була відряджена сотня із Заамурської прикордонної округи, дислокованої у Харбіні. На початок першої світової війни у Приамурському прикордонному окрузі знаходилось вже три сотні із Заамурського округу: перша у Забайкаллі, друга – у Південно-Уссурійському краї, третя – у Приморській області. Водночас було створено 21 прикордонну заставу. На думку офіцерів-прикордонників, максимальний термін для влаштування надійного прикриття повинен був становити п'ять років [14, 57].

Головною для прикордонників була проблема контрабанди, оскільки після закриття далекосхідного «порто-франко» у 1907 р. зупинити потік контрабандних товарів не вдалося. Справа в тому, що для більшості місцевих мешканців, котрі жили в основному за рахунок промислів (мисливство, рибальство, доставка пошти по зимівнику, заготівля палива для річкових флотилій та торгівля), найважливішою статтею неофіційних доходів була саме контрабанда.

На жаль, знищені в роки громадянської війни документи не дозволяють установити національність активних далекосхідних контрабандистів. Що ж стосується контрабанди, то, як указувалось у «Докладе управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенную о контрабанде в 1918 г.» від 31 січня 1918 р. «Назвать что-либо из задержанных товаров главнейшим видом привоза нельзя. Контрабанда проникает в эти местности в самом широком масштабе, и борьба с этим злом возможна лишь при весьма сильной и хорошо вооружённой охране наподобие пограничной стражи на западной границе, а разрешение таможенной и корчемной страже употреблять огнестрельное оружие по убегающим и сопротивляющимся контрабандистам значительно облегчило бы борьбу с контрабандным промыслом» [1, 774]. Крім того, прикордонники майже не мали коней, були погано озброєні [1, 775].

Безперечно, велику шкоду прикордонникам Далекого Сходу завдала громадянська війна. Ось лише один приклад, наведений у *«Докладе управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможню о контрабанде во втором полугодии 1918 г.»* від 24 березня 1918 р.: *«Неоправимый ущерб таможенному посту в борьбе с контрабандным промыслом был нанесён казаком Калмыковым, который, заняв своим отрядом станцию Гродеково, тотчас же своей властью реквизирует казённых лошадей и поставое вооружение»* [2, 776]. Не можна не враховувати й того, що війська інтервентів (особливо японські) зробили все можливе, щоб знищити інфраструктуру та матеріальну структуру прикордонних військ.

Чотири роки громадянської війни сприяли посиленню позицій контрабандистів у регіоні. Ось чому радянським прикордонникам треба було розпочати охорону державного кордону на Далекому Сході майже з нуля. Водночас на територіях сусідніх держав знаходились досвідчені офіцери та нижчі чини російської армії, у тому числі й прикордонники. Більшість з них були, звичайно, невдоволені змінами в своєму становищі, а тому охоче йшли до Б. Савинкова, у його відновлений *«Народный союз защиты родины и свободы»*. Озброєні загони савінковців неодноразово перетинали державний кордон у західних губерніях, де здійснювали *«налёты на исполкомы, кооперативы, склады, пускали под откос поезда, убивали советских работников, а также собирали сведения военного характера для передачи польской и французской разведкам»* [12, 672].

Подібна картина диверсійно-терористичних рейдів із-за кордону спостерігалась і на Далекому Сході. Відмінність існувала хіба що в часі їх проведення. Якщо на кордоні з Польщею та Румунією найвища активність білогвардійських нападів мала місце з липня 1921 по 1923 р., то на Далекому Сході вона тривала з різним ступенем інтенсивності аж до 1932 р. (до окупації Маньчжурії японцями).

Зауважимо принагідно, що більшість архівів далекосхідної еміграції опинилось у різних інститутах Сполучених Штатів Америки (Гуверовський інститут війни, революції та миру, Музей російської культури у Сан-Франциско, Колумбійський університет та ін.), де вони практично недоступні не тільки для вітчизняних, але й для російських учених. Ті ж документи, що є у розпорядженні наших науковців, не дають повного і всебічного уявлення про діяльність білої еміграції в Маньчжурії та про місце українців у ній.

Відомо лише, що генерал Д.Л. Хорват, який народився в Полтавській губернії і обіймав до революції посаду керівника Китайсько-Східної Залізниці (КСЗД), був призначений великим князем Миколою Миколайовичем представником «верховного вождя» на Далекому Сході [6, 843]. Генерал-лейтенант К.К. Акінтевський, який народився у Чернігові, був членом військово-монархічного союзу в Харбіні, В.В. Пономаренко служив в армії Чжан Цзу-чана [15, 28]. Документи прикордонних військ СРСР не дають можливості встановити імена тих, хто переходив далекосхідний кордон із зброєю, бо, за словами коменданта Іманської комендатури Орлова, головним завданням прикордонників було *«не отбросить банду назад на сопредельную территорию, а полностью уничтожить. Как говорится, снять с централизованного учёта»* [13, 209].

І все ж, серед найбільш активних білобандитів нерідко зустрічаються українські етноніми. Ця картина збереглася до 1944–1945 рр. Ось лише кілька характерних прикладів.

Активним членом групи «Нікандра», яка базувалась на станції *Пограничная* (станція у Північному Китаї на східній гілці КСЗД на кордоні з СРСР) був Олексій Омельченко. Ця група спеціалізувалася на шпигунстві та переведенні людей через кордон [4, 853]. У 1928 р. прикордонники захопили І.С. Антоненка, організатора кримінальних банд, які за 1927 р. здійснили 30 набігів на радянську територію; та анархіста-терориста Данько, який брав участь у нападі на касира Далекосхідного банку у Владивостоці [6, 853]. Також були ліквідовані банди Шевченка, Тітенка, Сидоренка, Сторожка, Литвинцева

та ін. [7, 875]. Денис Доценко очолював банду на станції “Погранична” [8, 311]. Одним з найбільш активних учасників декількох рейдів по радянських тилах був Куксенко [8, 355]. Своєю жорстокістю і наполегливістю був відомий Кочубей [9, 361].

Судячи з цього, усі подібні операції були спрямовані на повстання на Далекому Сході проти Радянської влади з метою відокремлення цієї території від СРСР. Але за винятком повстання в Амурській області 1924 р., вони не досягли своєї мети. Більше того, загроза нападів не вплинула на рішення переселенців залишитись у краї. За 1927 р. лише 6 родин покинули регіон, мотивуючи своє рішення нападами з-за кордону. Усього ж Далекого Сходу виїхало 788 господарств, у тому числі 152 – українських, або 19,4 % від загального числа переселенців [11, 147-148]. Наведені цифри дозволяють дійти висновку, що люди в масі своїй відправлялись на Далекий Схід на постійне місце проживання, тобто назавжди. Це завдало контрреволюційному підпіллю ще одного удару, тому що люди втомилися від війни і хотіли працювати, а не воювати [3; 5; 10].

Але було б помилкою стверджувати, що українці були тільки по один бік барикад. З білобандитами та контрабандистами разом боролися як далекосхідні українці, так і ті, хто тільки-но прибув на Далекий Схід. З низки таких прикладів три найбільш яскраво вказують на участь українців у захисті Далекого Сходу.

Т.Д. Дерibas, який народився в містечку Онуфрієвка Кіровоградської області, в 1929 р. очолив органи ОГПУ та НКВС на Далекому Сході. Він зробив усе можливе, щоб прикордонники Далекого Сходу були готові до всіляких несподіванок як з боку іноземців, так і з боку колишніх співвітчизників.

У 1932 р. у Прикордонні війська на Далекий Схід був присланий уродженець селища Олексіївка Дніпропетровської області Н.Ф. Карацупа. Розпочавши службу на заставі Полтавка, він відзначився як талановитий слідопит, який особисто затримав 467 порушників державного кордону.

Одним з найбільш відомих далекосхідних українців є Т.А. Строкач, який народився в селищі Білоцерківці Приморської області. Він почав служити у прикордонних військах у 1923 р. Колишній далекосхідний партизан став рядовим у Нікольськ-Уссурійському прикордонному загоні. Але завдяки своїм здібностям уже у 1929 р. командує прикордонною заставою у Приамур'ї. А з 1929 по 1932 р. він займає посаду помічника коменданта Даурського прикордонного загону. За роки служби на Далекому Сході та у Забайкаллі Строкач зробив усе можливе для укріплення кордону та вдосконалення своєї майстерності прикордонника, передаючи досвід підлеглим. Тимофій Амвросієвич більше відомий в Україні як заступник наркома внутрішніх справ УРСР з 1940 р., начальник штабу партизанського руху (1942-1945) та міністр внутрішніх справ УРСР (1946-1956 рр.).

Українці зробили внесок у розвиток прикордонних військ на далекосхідному кордоні. Зокрема, не гучними подвигами, а повсякденною працею. Вони ще раз підтвердили інтернаціональний характер прикордонних військ СРСР та всієї країни, що відповідало ментальності українського народу. Їх праця дала свої результати у дні військових конфліктів з Китаєм у 1929 р. (КСЗД) та Японією у 1938 р. (оз. Хасан), серед тих, хто отримав урядові нагороди, було багато українців. Так, лише під час боїв на оз. Хасан серед 26 військовослужбовців, нагороджених золотою зіркою Героя Радянського Союзу, відзначено п'ятеро українців. Водночас слід зазначити, що діяльність українців у білобандитських угрупованнях завдала більше шкоди, відкинувши край у своєму розвитку майже на десятиліття назад.

Бібліографічні посилання

1. Доклад управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможеню о контрабанде в 1918 г. 31 января 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 гг. Сборник документов и материалов. М., 1973.

2. Доклад управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможню о контрабанде во втором полугодии 1918 г. 24 марта 1918 г. // Там же.

3. Обзор деятельности внешней и внутренней торговли на Дальнем Востоке с момента советизации Дальневосточной области по 1 июля 1925 г., составленного народным комиссаром Рабоче-крестьянской инспекции РСФСР (июль 1925 г.) // Там же.

4. Телеграмма командования Хабаровского пограничного отряда комендантам пограничных участков о зарубежных белогвардейских организациях и возможности осуществления ими диверсионных актов против СССР от 7 апреля 1928 г. // Там же.

5. Рапорт начальника хабаровского пограничного отряда начальнику управления погранохраны и войск полномочного представительства ОГПУ Дальневосточного края о задержании главарей белогвардейских банд от 2 июля 1928 г. // Там же.

6. Телеграмма командования Хабаровского пограничного отряда комендантам пограничных участков о предупреждении готовящихся белогвардейцами диверсионных актов от 6 апреля 1928 г. // Там же.

7. История боевой деятельности Гродековского пограничного отряда // Там же.

8. Информация отдела ОГПУ Забайкальской железной дороги о прибытии на ст. Пограничная бывшего белогвардейского генерала Савельева и формирования им белогвардейских банд для заброски на советскую территорию от 5 октября 1929 г. // Пограничные войска СССР 1929-1938 гг. Сборник документов и материалов. М., 1972.

9. Донесение управления Краснознамённой пограничной охраны и войск ОГПУ Дальневосточного края о формировании, переброске на советскую территорию и ликвидации зарубежной белогвардейской банды (сентябрь 1932 г.) // Там же.

10. Записка управления Краснознамённой пограничной охраны и войск ОГПУ Дальневосточного края о сосредоточении вблизи советской границы вооружённых белогвардейских банд // Там же.

11. Таблица. Распределение обратников по причинам ухода и районам выхода // ГАХК. Ф. 353, оп. 4, д. 5. Оперативный отчёт Дальневосточного районного переселенческого управления, л. 147–149.

12. **Голиков Д.Л.** Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.) М., 1975.

13. **Мионов Г.** Тимофей Строкач // Пограничники: Сб. М., 1977.

14. Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минмк, 1998.

15. **Хисамутдинов А.А.** Музей русской культуры в Сан-Франциско: Материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы. 1999. № 5.

16. **Хисамутдинов А.А.** Бахметьевский архив колумбийского университета: Материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы. 1999. № 6.

Надійшла до редколегії 23.05.00